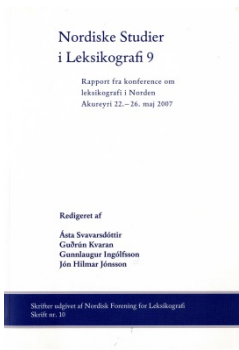

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Fire tematiske ordbøger fra renæssancens Danmark	
Forfatter:	Simon Skovgaard Boeck	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 9, 2008, s. 409-420 Rapport fra Konference om leksikografi i Norden, Akureyri 22.-26. maj 2007	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Fire tematiske ordbøger fra renæssancens Danmark

This article offers a short presentation of four thematic dictionaries from the Danish Renaissance, viz. Jon Tursten: *Vocabularius rerum* (1561), Henrik Smith: *Libellus vocum Latinarum* (1563), P[oul] N[ielsen] H[ingelberg]: *Vocabulorum variorum expositio* (1576), and Mads Pors: *De nomenclaturis Romanis* (1594). As the titles imply the main purpose of these dictionaries was the teaching of Latin; however, I am more interested in their representation of the Danish vocabulary. The article deals with various aspects of the dictionaries, mainly their structure and their sources.

1 Indledning

Jeg skal her præsentere de fire tematisk ordnede latinsk-danske ordbøger fra sidste halvdel af 1500-tallet der udgør grundlaget for mit i februar 2007 påbegyndte ph.d.-projekt. Desuden er det tanken kort at komme ind på fra hvilke vinkler jeg vil angribe dem i dette projekt.

2 De fire ordbøger

De fire ordbøger er i moderne tid udgivet som faksimiler i serien *Det 16. århundredes danske vokabularier*. I samme serie er udgivet to ældre alfabetiske ordbøger: I 1510 udkom nemlig i Paris den kendte humanist Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum*, og et tiår efter så Henrik Smiths *Hortulus synonymorum* dagens lys. Den sidste udmærker sig ved at have dansk som kildesprog.¹ Yngre end disse seks 1500-talsordbøger er Poul Jensen Coldings meget omfattende *Etymologicum Latinum* fra 1622 og hans mindre dansk-latinske *Dictionarium Herloviaenum* (1626). Også disse to er alfabetiske. Fælles for de nævnte otte værker er at de indgår i det site som projektet *Renæssancens Sprog i Danmark* er ved at etablere. Jeg skal vende tilbage til dette projekt til sidst.

De fire tematiske ordbøger er:

1. Jon Tursten: *Vocabularius rerum* (1561)
2. Henrik Smith: *Libellus vocum Latinarum* (1563)
3. P[oul] N[ielsen] H[ingelberg]: *Vocabulorum variorum expositio* (1576)
4. Mads Pors: *De nomenclaturis Romanis* (1594).

¹ De seks vokabularier er tidligere blevet præsenteret i Anderson, Hjorth og Jørgensen 1997 og i Jørgensen 2000.

Der knytter sig forskellige problemer til hver af disse, og jeg vil derfor slå ned på forskellige enkeltheder i det følgende.

2.1 Jon Tursen

Jon Tursen blev født omkring 1512 og døde 1577. Han var beskæftiget som kanik og rektor for domskolen i Lund. Han samlede historisk materiale og oversatte bl.a. Johan Carions udbredte historieværk *Chronica*.²

Tursens ordbog er meget simpelt opbygget med en nøgen artikelstruktur bestående af latinske og danske modsvarigheder i hver deres spalte. Makrostrukturen er bestemt af den saglige orden. Bogen begynder med et kapitel om Gud og de himmelske ting hvorpå følger kapitler om tiden, menneskets lemmer, klæder, om husets indretning, om træer, frugt og meget mere. I alt 58 kapitler.

Hovedparten af opslagsordene er substantiver og adjektiver fordi Tursen bagerst har sat kapitler med verber opdelt efter de latinske konjugationer. Den kapitelinterne ordning af disse er i høj grad associativ, og af pædagogiske grunde er der sammen med verberne anført beslægtede nominer: "*Canto, Decanto* ieg siunger / *Recanto* ieg igen siunger / *Cantus* sang". Den associative ordning kendetegner i det hele taget Tursens ordbog (og genren i det hele taget). Gennemgangen af den menneskelige anatomi kan tjene som eksempel. Den findes i kapitlet *De homine & eius partibus* der indledes med generelle betegnelser på mennesker og dets aldre fra "*Homo* Menniske" til "*Pubertas* [Suendom]",³ og efter en række ord for menneskets sjæl og sanser følger kapitlets hoveddel startende med "*Corpus* Legomme". Beskrivelsen af kroppen følger et udbredt mønster fra hoved til fod (jf. fx Hüllen 1999: 223), det associative kommer til udtryk i at ord der i egentlig forstand ikke hører til anatomi anføres her. Egentlig anatomiske er "*Mucus* snøt i Næsen" og "*Lotium* piss" vel ikke for en moderne betragtning, men interessantere er det at kapitlet opregner ord som "*Vox* røst", "*Osculum* kyss" (efter "*Os oris* mund"), "*Palmus minor* tuer haand bred" og "*Vestigium* fodspor".⁴

Tursens ordbog er den første af sin art i Danmark, men den skriver sig ind i en lang tradition af tematiske ordbøger (jf. Hüllen 1999 og Müller 2001: 285ff.) der oplever sin storhedstid i perioden fra bogtrykkerkunstens fremkomst til omkring 1700. Det er sigende at af de seks danske ordbøger der kendes fra 1500-tallet er de fire tematiske.

Denne tradition betyder også at Tursen næppe har sammenstykket sin ordbog uden væsentlig inspiration fra andre kilder, og snarest fra tematiske ordbøger. Alene for det tyske område opremser Müller (2001: 286ff.) 28 tematiske ordbøger (ofte i adskillige oplag) hvis datering muliggør at Tursen kan have kendt til dem. Materialet er altså omfattende, og jeg er ikke kommet frem til at kunne pege på

2 Tursen er bl.a. biograferet i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (DBL³), 15: 75f.

3 I skarpe parenteser sættes her det ord originalens *idem*. henviser til.

4 Der er ikke spor af at danskens "fodspor" har været brugt metonymisk om fodsålen eller hele foden, således som latinens *vestigium* (jf. fx Jensen & Goldschmidt).

hans hovedkilde. Påfaldende er det at Tursens bog bærer samme titel som en af de tidligste i genren, den senmiddelalderlige latin-tyske ordbog *Vocabularius rerum* af Wenzeslaus Brack. Umiddelbart synes der ikke at være nogen forbindelse mellem Bracks og Tursens bøger. Brack begynder fx meget uligt det tidstypiske med “*Celum* .. Der himel”, mens Tursen som det er almindeligt er en *De Deo*-ordbog og som første indgang har “*Devs* Gud”. Tursen kunne jo her have redigeret i forhold til sit forlæg, og hans første kapitel indeholder – som det er sædvanligt – også de himmelske ting. Bortset fra denne uoverensstemmelse er også Bracks ordbog struktureret over hvad Hüllen har kaldt “a movement *from above to below*” (1999:179) og tilhører dermed en bred strøm af tematiske ordbøger.

Bracks ordbog indeholder 105 kapitler, altså 47 flere end Tursen, men denne sammenligning overdriver uligheden mellem de to bøger. Brack opsplitter ofte et emne på flere kapitler, mens Tursen har en mindre detaljeret makrostruktur.

Hvordan forholder det sig så med indholdet? En undersøgelse af Bracks to kapitler om skibsfart viser at de indeholder lidt færre (40+35) indgange end Tursens tilsvarende kapitel (med 84 indgange). Til gengæld er informationsmængden større hos Brack der ofte har latinske forklaringer, men stedvis udelader tyske modsvarigheder. Det udelukker selvfølgelig ikke at Tursen kan have skovet hos Brack, men sandsynligt er det ikke. Under de åbenlyse uoverensstemmelser synes der dog at være en vis enighed i lemmerækkefølgen. Således er de to stort set enige om rækkefølgen i afsnittet fra *Carina* til *Anchora*: *Carina* – [*Sentina* Tursen] – *Fori* – [*Agiania* – *Columbaria* Brack] – *Transtra* – *Remus* – *Palmula* – *Remex* – [*Remigium* Brack] – *Antenne* – *Malus* – *Clauus* – [*Gubernaculum* Tursen] – *Anchora*. Denne overensstemmelse er påfaldende, men plusstoffet gør det usandsynligt at Brack er kilde til Tursen. Om Bracks to skibsfartskapitler skriver Pleuger i sit afsnit om ordbogens hovedkilde, Isidor af Seville *Etymologiae*:

Zu Kapitel 32 und 33 über Schiffahrt finden sich ebenfalls im XIX. Buch Entsprechungen mancher Artikel sowie einiger Etymologien, aber deren Abfolge ist wiederum aufgrund einer anderen thematischen Ordnung anders. (Pleuger 2005:93).

Det netop anførte afsnit svarer dog nogenlunde til rækkefølgen hos Isidor XIX.2.

At Tursens ordbog skulle være direkte afhængig af Bracks, kan afvises. I stedet kan de sammenfald der er, forklares på en af følgende måder: 1) Tursens ordbog bygger på et værk der har udnyttet Brack, 2) Tursen og Brack har fælles direkte forlæg eller 3) Brack og Tursens forlæg har samme forlæg (sandsynligvis Isidors *Etymologiae*).

2.2 Henrik Smith

Henrik Smith (ca. 1495–1563) er en kendt person i dansk litteratur- og sproghistorie. Han er også en meget fascinerende person. En praktisk og mangestedsvirkende folkeoplyser. Især kendt for sine læge- og urtebøger. Men han har også virket ved 1524-oversættelsen af Det Ny Testamente, ligesom han har filologiseret i Skånske Lov.⁵

Som sagt udgav Smith i 1520 den første ordbog med dansk som kildesprog. Men allerede to år tidligere var han på banen med en ny udgave af Christiern Pedersens pionerværk (fra 1510). Til denne tredjeudgave (der kom i Leipzig) føjede Smith nogle tillæg der hidtil har været ignorerede, men som er spændende fordi de er de første danske forsøg på en saglig opstilling af dele af ordforrådet. Smith – der for eftertiden særligt er kendt for sine lægebøger – har i disse tillæg bl.a. opremset planter, urter og sten, men også slægtskabsbetegnelser. Latin dominerer fuldstændigt, og adskillige artikler mangler danske modsvarigheder.

Disse lister er ikke en anderledes præsentation af Christiern Pedersens alfabetisk ordnede materiale. Dels omfatter tillæggene kun en meget lille del af Christiern Pedersens omfattende ordforråd, dels finder man i tillæggene ord der ikke kendes fra Christiern Pedersens ordbog, fx "*Amarus[c]a* hønseydyl" 'stinkende kamille' og "*Arenarius* sondsten".⁶ Med Smiths egen tematiske ordbog er der heller ingen ligheder. De tilsvarende kapitler dér har en anden struktur end i tillæggene, og hverken lemmaerne eller de danske ækvivalenter er de samme. Som eksempel kan behandlingen af mad i de to kilder bruges.

Mens tillægget går direkte til – ikke makronerne, men – "*Azimus*. brød til giort foruden surdeg", "*Placenta*. panekage" og "*Lebeta*. hunig kage", lægger 1563 ud med overbegreber som "*Cibus* .. Mad", "*Cibaria* .. Alt det som ædes/ enten aff folck eller queg" og "*Dapes* .. Kresen mad".⁷

1563 mangler den sidste af tillæggets citerede artikler, mens de danske modsvarigheder til de to andre er: "Vsyret brød" og "Kage aff mel oc melck med Honning beblendt". Tillægget har ingen af 1563's overbegreber, men går hurtigt over til drikkevarerne hvor der bliver længere mellem de danske modsvarigheder. De dukker dog op, og vi møder heldigvis de to fraser "det geller dig. eller du for eth got tor" som oversættelse af latinens *propino tibi*.⁸

Smiths ordbog fra 1563 er den største af de fire, og han har et meget stort ordforråd. Hans ordbog anfører de latinske ords bøjningsoplysninger – i form

5 DBL³ 13:527f., Smith er udførligere biograferet af Lauritz Weibull i 1897.

6 Sammenligningen bygger på faksimilen af 1510-udgaven, at der heller ikke er overensstemmelse med Smiths revision antydes af at denne (som førsteudgaven) har "*Placenta te*. kage" (planche VII i Skautrup 1947:147), mens tillægget har "*Placenta*. panekage".

7 Udeladt i citaterne her er 1563's bøjningsoplysninger og paradigmehenvisninger.

8 Det har vist sig at Smiths tillæg i udstrakt grad bygger på en latin-tysk ordbog af Balthasar Trochus fra 1517. Derfra er et meget stort antal artikler overtaget og tysken erstattet med dansk ordstof.

af paradigmehenvisninger – efter den danske modsvarighed. Som Tursten tager Smiths kapitelstrukturering udgangspunkt i Gud, men han dvæler længe ved mennesket fra dets lemmer over dets sygdomme til dets familierelationer. Det er nok Smiths medicinske interesser der slår igennem her, ligesom i de store kapitler om urter, blomster og vellugtende urter og rødder og ”om den fruct som er i beller oc icke affskeres, men opdrages oc affpluckles met henderne” (som hans kapitel 52 hedder).

2.3 Poul Nielsen Hingelberg

Forfatterangivelsen P: N: H: i det ellers anonyme *Vocabulorum variorum expositio* (1576) er blevet udlagt som Poul Nielsen Hingelberg om hvem vi intet ved. Derimod ved vi en hel del om hans kilde og hans arbejdsmetode, for i efterskriften vedgår han arv og gæld:

Fromme Læsere her haffuer du denne føye Baag Vdsat oc Fordanskedt aff Suenske fattige simpel Børn til hielp/ findis her nogid som icke saa ræt er Fordanskedt aff Suensken da anamme det dog for gode/ Oc forbædre det huor du kandt.

Det forlæg Hingelberg har brugt er den latin-svenske tematiske ordbog *Variarum rerum vocabula* hvis førsteudgave udkom 1538. Disse bøger anvendelse i skolesammenhænge, og det slid der følger deraf gør det usandsynligt at Hingelberg skulle have brugt en knap 40 år gammel bog. Og når man ser nærmere på materialet eller blot på Isak Collijns bibliografiske beskrivelser af det (1925 og 1928), bliver det klart at Hingelberg har brugt en senere udgave, en af de overleverede 1545, 1559 eller 1574 – eller måske en fjerde, nu tabt. Jeg har sammenholdt Hingelbergs tolv første kapitler med de tilsvarende i 1559-udgaven, og selvom det næppe er den han har benyttet kan kollationeringen sige mere om hans arbejdsmetode end en tilsvarende med 1538-udgaven.⁹ I sin bibliografiske beskrivelse af det af ham fundne unikum af 1559-udgaven opremser Collijn nyindkomne trykfejl i forhold til førstetrykket. Af dem han nævner, genfindes én i den danske ordbog: ”blod i hoffuedet” (*Heterocrania*, for ”bold”). Ligesom samtlige de nye artikler Collijn anfører fra 1559, genfindes i den danske ordbog. At det netop er 1559 – eller en udgave med samme layout – Hingelberg har haft foran sig forklarer usøgt visse fejl i hans tekst. I dette eksempel gengives de to ordbøgers artikelopsætning:

⁹ Kun udgaverne 1538 og (den i denne sammenhæng uvæsentlige) 1579 er genudgivet i moderne tid (af Andersson 1890 hhv. Collijn 1925). Udgaven 1545 er kun overleveret i fragment, jf. Lindberg 1960.

1559:	Hingelberg:
Pronuba brudsäta / brwd	<i>Pronuba</i> Brudsæde
fremma / brwdtämna	<i>Fremma</i> Brudtammer

Her har han simpelthen opfattet et linjeskift som artikelskift, med det ulatinske *Fremma*, og udanske "Brudtammer" som resultat. Hans misforståelse er blevet lettet af at 1559 – i modsætning til tidens almindelige praksis – ikke skelner typografisk mellem latinske og svenske modsvarigheder, men sætter al tekst i fraktur.¹⁰

En sammenligning af Hingelbergs bog med udgaven 1559 viser at Hingelberg har redigeret langt mere end hvad Ehrlings udtalelser om hans værks svecismer giver udtryk for. Der er langt fra tale om at Hingelberg gennemgående har overtaget 1559's ordlyd ukritisk (jf. Ehrling 1929–30: 27). Der er fx således både eksempler på at han tilføjer og fjerner modsvarigheder. I de følgende eksempler angives først 1559's svenske tekst og efter kolonet Hingelbergs danske, i parentes sættes den latinske modsvarighed de er fælles om.

lekamen/ krop : Legomme (*Corpus*)
 framdelen på halsen/ förhals : Fremdelen aff hals (*Iugulus*)
 brödrabarn bröllinger/ syskenebarn : Brødrebørn eller syskenebørn (*Patruelis*)
 frijare/ bedhel : Friere (*Procus*)
 spott : Rege eller spöt (*Saliua*)
 term : Tarme eller induol (*Intestinum*)
 lijktorn : Lygtorn eller naffuer bor vnder foden (*Clauus*).

Der er også eksempler på at Hingelbergs hele ordlyd adskiller sig fra 1559's. Nogle få eksempler blandt mange andre er

smoorder : Salffuede (*Christus*)
 thet himmel tekn som flere än een stierna är vthi : Tegen paa himmelen (*Sydus*)
 Moln : Sky (*Nubes*)
 ijs drope : Huss egle (*Stiria*)
 änkling/ fråskild : Æncke mand (*Viduus*)
 krögare then ther äta och dricka haffuer til köps : Herbergærer den som Øl oc Mad haffuer falt (*Caupo*)
 hettotimp eller stola : Hette Strud (*Orarium*)
 likmadk : Ligorm eller krafft (*Cancer*).

En del af dette materiale udgøres af svensk ordstof som Hingelbergs begrænsede

¹⁰ Udgaven 1574 – der er trykt i Rostock – har et layout der afviger fra 1559. Fragmentet af 1545 har jeg endnu ikke haft lejlighed til at undersøge.

sprogforførmelse har set som for svensk. Det skulle altså være muligt at sige noget interessant om forholdet mellem svensk og dansk på denne baggrund.

Hingelbergs ordbog er den mindste af de fire. Og i modsætning til de andre er den også meget sparsom med sine udenværker, men har dog til sidst et latinsk kapitelregister og den omtalte efterskrift. Artikelstrukturen er meget nøgen: et latinsk lemma og en dansk ækvivalent. Af og til dog også en udtaleangivelse i form af et "p.p." eller "p.c." for "penultima producta" og "penultima correpta". Disse forkortelser opløses allerforrest i ordbogen.¹¹

2.4 Mads Pors

Mads Pors (d. 1618) var efter uddannelse i Tyskland ansat som rektor i Ribe. Og hans ordbog, *De nomenclaturis Romanis*, har i den moderne udgave fået genremærket "skolebog" i undertitlen. Af *Dansk Biografisk Leksikon* fremgår det at han har været en lidenskabelig mand der til stadighed lå i proces med sin slægt, blev afskediget på grund af usømmelig optræden m.m. (DBL³ 11: 453).

Bogen adskiller sig på flere måder fra resten. For det første har den en helt anderledes makrostruktur; den er opdelt i fire bøger, og den sidste af dem er igen opdelt efter de ni musen. Denne sidste strukturingsvis er jeg endnu ikke stødt på andre steder. Den information der gives, viser at også med hensyn til mikrostrukturen er Pors' ordbog af en helt anden type end de tre andre. Alene de hyppige henvisninger til klassiske autoriteter viser at artiklerne i Pors' ordbog har et andet sigte end de tre mere elementære skolebøger. Bogen der er trykt i Frankfurt am Main i det feyerabendiske officin, er en encyklopædi over den romerske oldtid iblandet en god del kristendom. Et andet påfaldende træk ved Pors' ordbog er at den stort set kun indeholder substantiver og var tænkt suppleret af en ordbog over verberne (hvoraf ingen spor dog kendes).

Som i de andre ordbøger er også Pors' første indgang "*Deus* .. gud". Og hele hans første bog (ca. 10 store, tospaltede sider, 150 artikler) omhandler religiøse sager: forskellige betegnelser for Gud, for onde ånder (heriblandt de antikke guder), om religion, om kirkelige embeder, kirker og om helligdage. Det både minder om og adskiller sig fra de øvrige ordbøger. Også de begynder med *Deus*, men deres behandling er meget mindre omfattende. Tursens første kapitel er på seks små sider (136 artikler), Smiths på to (26 artikler), Hingelbergs på ca. 9 små sider (157 artikler). Disse tal viser at Pors giver en langt mere tilbundsående behandling i sine artikler. Og hans artikler rummer da også flere elementer end hvad vi finder i de andre ordbøger, de latinske opslagsord suppleres med latinske forklaringer, en eller flere danske modsvarigheder, og i omtrent hver artikel med græske. Klassikercitater og henvisninger vha. forkortelser som *Cic.* og *Plavt.* møder vi flere gange pr. side.

En anden væsentlig forskel mellem ordbøgernes indledende kapitler er at

¹¹ Også i Tursens og Smiths ordbøger finder vi disse prosodiske oplysninger, men mindre udbredt.

Tursen, Hingelberg og Smith (i sit kapitel 2), omhandler ikke blot gudelige sager, men også "himmelske" i bred forstand. Dvs. at Gud og månen, stjernebilleder og vejrphenomener som hagl og vindretninger behandles sammen. Helt anderledes er det grebet an hos Pors. Her er astronomien og meteorologien anført i den sidste bog (under muserne Urania og Polymnia). Og ikke nok med det – disse to emner omtales som "Meteorologicis" og "Astronomicis". Det er ganske vist på latin og ikke i funktion som fremmed- eller låneord i dansken. Men det viser en helt anden tilgang til stoffet end i de tidligere bøger. Denne forskel er nok snarere udtryk for forskellige aftagergrupper, end for en tidsmæssig bevægelse væk fra den middelalderlige verdensopfattelse henimod en mere moderne, empirisk funderet. Pors' bog er med hensyn til udstyr og indhold af en helt anden kaliber end de tre andre bøger.

Flere af ordbøgerne indeholder grammatiske oplysninger og udtalehjælp til de latinske opslagsord. Men Pors giver stedvis sproglige oplysninger også om de danske ækvivalenter. Under opslagsordet *Gallus* skriver han fx "Hane. *Cimbris* Kock". Det vidner om en interesse for modersmålet og ikke blot for antikviteterne. Både Smith og Pors har latinske registre bagerst, men Pors er ene om at have et tilsvarende dansk. Også det vidner jo om interesse for det danske sprog.

3 Hvad vil jeg gøre med ordbøgerne?

Den foreløbige titel på mit projekt er "Begrebssystemerne i renæssancens danske ordbøger", så jeg bliver nødt til at undersøge hvilke begrebssystemer disse ordbøger har, hvordan de præsenterer verden. Her er jeg navnlig inspireret af den tyske anglist Werner Hüllen der forsøger at læse ordbøger som sammenhængende tekster (især Hüllen 1999). Men denne del af mit projekt er jeg ikke kommet langt nok med til at kunne meddele andet end hvad jeg netop har sagt om Pors' anderledes strukturering.

En anden interesse drejer sig om ordforrådet. Det vil dels sige en overordnet undersøgelse af hvilke ord de enkelte ordbøger indeholder, dels af hvordan de forholder sig til latinen. Hvad stiller de fx op med latinske synonymer? Bliver de sammenholdt med *idem*, eller differentieres der også mellem synonyme danske modsvarigheder? Dette og andre spørgsmål lader sig imidlertid bedre belyse når det omtalte projekt *Renæssancens Sprog i Danmark* har færdiggjort sin ordbogsbase (jf. ndf.). Som en smagsprøve har jeg derfor foreløbig udvalgt at sammenligne ordstoffet i et kapitel der findes i alle bøgerne, nemlig det om fugle. Jeg har undersøgt hvilke fugle der optræder hvor, og hvordan de samme latinske ord oversættes i de enkelte ordbøger. Det er fælles for bøgerne at fuglekapitlet er placeret relativt sent. Det tyder på at dette område har stået mindre centralt end fx mennesket og byen. Hovedparten af kapitlerne består af en opremsning af fuglenavne, men ofte indeholder de også anatomiske betegnelser el. lign. Smith har udskilt et særligt kapitel til det: "Om fuglenis lemmer". Hos

Pors er der også knyttet et ekstra afsnit til fuglekapitlet, men det er om flyvende insekter.

Tre af de mest interessante detailforskelle er følgende:

Fenix

Tursen: “den eniste Fugel aff det slau i Arabia”

Smith: “Er en eniste Ful i verden aff det slau”

Pors: “Phenix”.

Hingelberg kender ikke ordet, og hos Pors er de encyklopædiske oplysninger anbragt i latinen. Tursens modsvarighed til *Fenix*, “den eniste Fugel aff det slau i Arabia”, findes allerede hos Brack: “*Fenix*. eyniger vogel. in arabia” (jf. Pleuger 2005: 274), men Bracks interpunktion kan tilmed forklare Tursens ordlyd (hvis man forestiller sig at Tursen har læst henover Bracks punktum). Oplysningen om føniksens arabiske habitat findes dog allerede hos Isidor (XII.7.22): *phoenix Arabiae avis*.

Onocrotalus

Smith: “En ful saa stor som en Suan/ haffuer en Pose vnder hagen”

Pors: “Rhørdrum”

Heller ikke dette ord findes hos Hingelberg. Tursen og Pors har “*Pillicanus Pellikan*”, men Smith kender tilsyneladende ikke denne fugl. Pors’ identifikation af *Onocrotalus* med rørdrummen er en almindelig sammenblanding der skriver sig fra middelalderen og bl.a. kommer til udtryk i tidlige bibeloversættelser, se KLNLM under *rørdrom*.

Vpupa

Tursen: “Vibe”

Smith: “Herful”

Pors: “Vibe”

At sammenholde den nordiske betegnelse “vibe” med lat. *upupa* er udbredt i middelalderen og renæssancen, men forkert, idet latinen betegner hærfulgen (jf. KLNLM under *Vipa*).¹²

Endelig er jeg særligt interesseret i forholdet mellem dansk og svensk ordstof sådan som det gestalttes i Hingelbergs ordbog.

4 Renæssancens Sprog i Danmark – en kort præsentation

Titlen på projektet *Renæssancens Sprog i Danmark* udnytter at “sprog” har umark-eret pluralis. Det er nemlig ikke dansk eller latin der er fokus på, men forholdet

¹² At den eksotiske hærfulg ikke har været ukendt i Danmark i oldtiden vidner den gængse tolkning af Herfølge som en ia-afledning, opr. *Hærfyghli, om.

mellem de to, de to vigtigste sprog i Danmark på det tidspunkt.¹³ Projektet der er støttet af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, huses af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. De to forskere der er knyttet til projektet, Peter Zeeberg og Jonathan Adams, udforsker hhv. det dansk-latinske blandingssprog og latinens indflydelse på periodens danske orddannelse. Grundlaget for dette arbejde er to baser der er under opbygning. Den ene er et opslagsværk, en ordbogsbase. Den indeholder i opmærket form de fire omtalte ordbøger plus de to ældre: Christiern Pedersens fra 1510 og Henrik Smiths fra 1520, samt Poul Jensen Colding fra 1626. Den anden base er en tekstbase der skal indeholde forskellige danske og latinske tekster fra tiden. Begge baser bliver tilgængelige på nettet, primo 2009. På projektets hjemmeside kan man læse meget mere om baserne og delprojekterne: dsl.dk og renaessancesprog.dk

Litteratur

Ordbøger

- Brack, Wenzeslaus: *Vocabularius rerum*, se Pleuger 2005.
- Colding, Poul Jensen: *Etymologicum Latinum* (1622).
- Colding, Poul Jensen: *Dictionarium Herlovianum* (1626).
- H[ingelberg], P[oul] N[ielsen]: *Vocabulorum variorum expositio* (1576) [= Det 16. århundredes danske vokabularier, V. København: UJDS/C.A. Reitzel 1995].
- Jensen & Goldschmidt = Jensen, J.Th. & M.J. Goldschmidt 1920: *Latinsk-dansk Ordbog*. 2. udg. København: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- Pedersen, Christiern: *Vocabularium ad usum dacorum* (1510) [= Det 16. århundredes danske vokabularier, I. København: UJDS/C.A. Reitzel 1973].
- Pedersen, Christiern: *Vocabularium ad usum dacorum* (1518).
- Pors, Mads: *De nomenclaturis Romanis* (1594) [= Det 16. århundredes danske vokabularier, VI. København: UJDS/C.A. Reitzel 1995].
- Smith, Henrik: *Hortulus synonymorum* (1520) [= Det 16. århundredes danske vokabularier, II. København: UJDS/C.A. Reitzel 1974].
- Smith, Henrik: *Libellus vocum Latinarum* (1563) [= Det 16. århundredes danske vokabularier, IV. København: UJDS/C.A. Reitzel 1991].
- Tursen, Jon: *Vocabularius rerum* (1561) [= Det 16. århundredes danske vokabularier, III. København: UJDS/C.A. Reitzel 1975].
- Variarum rerum vocabula* (1538), se Andersson 1890.
- Variarum rerum vocabula* (1579), se Collijn 1925.
- Variarum rerum vocabula* (1559), kopi af unikum i Universitetsbiblioteket i Uppsala.

13 Det tredje hovedsprog i renæssancens Danmark, nemlig tysk, inddrages derimod ikke.

Anden litteratur

- Andersson, Aksel 1890 (udg.): *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*. Uppsala.
- Andersson, Henrik; Ebba Hjorth og Merete K. Jørgensen 1997: Man skal ikke give bagerbørn hvedebrød. En artikel om leksikografisk brødarbejde, i: *Ord, Sprog og artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500–1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: UJDS/C.A. Reitzel, s. 101–114.
- Collijn, Isak 1925 (udg.): *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*. Stockholm [= Faksimileopplagor av äldre svenska tryck, VI].
- Collijn, Isak 1928: En hittills okänd upplaga av *Variarum rerum vocabula med Formulae puerilium colloquiorum* Stockholm 1559, i: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* XV, s. 1–39.
- DBL³ = *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. København: Gyldendal. 1979–1984.
- Ehrling, Sigfrid 1929–30: Anmärkningar till Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog, i: *Acta Philologica Scandinavica* IV, s. 26–39.
- Hüllen, Werner 1999: *English Dictionaries 800-1700. The Topical Tradition*. Oxford: Clarendon Press.
- Jørgensen, Merete K. 2000: Vocabularia ad usum dacorum – og mange andre, i: *Lexico-Nordica* 7, s. 91–100.
- KLNM = *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder I-XII*. København 1956–1978.
- Lindberg, Sten G. 1960: Om prinsuppföstran och tryckeriteknik i Stockholm 1543-1545, i: *Lychnos* 1959, s. 209-217.
- Müller, Peter O. 2001: *Deutsche Lexiographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*. Tübingen: Niemeyer.
- Pleuger, Nina 2005: *Der Vocabularius rerum von Wenzeslaus Brack. Untersuchung und Edition eines spätmittelalterlichen Kompendiums*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Skautrup, Peter 1947: *Det Danske Sprogs Historie*. Bd. 2. København: DSL/Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- Weibull, Lauritz 1897: Henrik Smith, i: *Skånska samlingar* 1894–1895. IV,1.

Simon Skovgaard Boeck
 ph.d.-stipendiat, mag.art., f. 1977
 Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
 Københavns Universitet
 Njalsgade 120
 DK-2300 København S
 ss@dsl.dk

